

פרק אחד עשר

חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש:
סיפורו של מנהג

א. מקור מנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש
על חשיבות הנחת תפילין במשך כל היום כותב הרמב"ם:

קדושת תפילין קדושתן גדולה היא, שכל זמן שהתפילין בראשו של אדם ועל זרועו הוא עניו וירא שמים ואינו נמשך בשחוק ובשיחה בטילה ואינו מהרהר מחשבות רעות, אלא מפנה לבו בדברי האמת והצדק, לפיכך צריך אדם להשתדל להיותן עליו כל היום שמצותן כך היא. אמרו עליו על רב תלמידו של רבינו הקדוש, שכל ימיו לא ראוהו שהלך ארבע אמות בלא תורה או בלא ציצית או בלא תפילין. אע"פ שמצותן ללבשן כל היום בשעת תפלה יותר מן הכל.¹

אכן, מתשובות הגאונים משתמע שחכמי הישיבה הניחו תפילין כל היום.² כך מסיק ר' יוסף קארו³ מתשובה זו של הגאונים: "כך ראינו הגאונים ואב"ד ואלופים הראשונים וכל חכמי הישיבות כך מנהגן שאין חולצין עד 'כימי השמים על הארץ' של ערבית",⁴ אבל הבית יוסף מוסיף "ועכשיו נהגו העולם להניח תפילין עליהם עד אחר קדושת ובא לציון". זאת אומרת, שהציבור הקפיד שהתפילין תהיינה מונחות על ראשם וזרועם עד סוף התפילה. למרות זאת בהמשך דבריו הוא כותב:

וביום ראש חודש נהגו העולם לחלוץ תפילין קודם תפלת מוסף. ושמעתי שהטעם משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר', ואין נכון להיות באותה שעה כתר דתפילין, כעין מה שאכתוב בסימן ל"א (ד"ה וחולו) בשם הוזהר במדרש שיר השירים על הנחת תפילין בחול המועד.⁵ וכיון שבתפלה זו אומרים 'כתר' אפילו כשמתפלל

1. משנה תורה הלכות תפילין פ"ד הל' כה-כו.
2. ראו: אוצר הגאונים לעירובין, עמ' 75, סי' קפז, קצ. השו"ת: תשובות רב נטרוניא גאון, עמ' 104, הערה 4.
3. בית יוסף, או"ח, סי' כה ד"ה כתבו. ראו: אוצר הגאונים לעירובין, עמ' 75, סי' קצ.
4. נהגו ביישיבות בבל להשאיר את התפילין עליהם עד לאחר קריאת שתי הפרשות הראשונות של קריאת שמע של ערבית, וזאת מפני שנזכרת בהן מצנות תפילין. השו"ת: "כל הקורא קריאת שמע בלא תפילין כאילו מעיד עדות שקר בעצמו" (ברכות יד ע"ב).
5. בסי' לא כותב ר' יוסף קארו: "ועכשיו נהגו כל בני ספרד שלא להניחם בחול המועד. ושמעתי

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

בלחש ראוי שלא יהיו עליו.⁶

בהתאם לדברים אלו פוסק ר' יוסף קארו: "נהגו העולם שלא לחלוץ תפילין עד אחר קדושת ובא לציון... ביום ראש חודש, חולצים אותם קודם תפלת מוסף".⁷ על הלכה זו מעיר הרמ"א: "וה"ה [= והוא הדין] בחול המועד.⁸ ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת 'כתר', מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום".⁹

לפנינו תופעה מעניינת: המנהג לחלוץ את התפילין לפני מוסף של ראש חודש מובא להלכה על ידי המחבר אף על פי שאין לו מקור בספרי ההלכה או המנהג. אמנם קורה שהוא מביא מנהג שאין לו מקור בספרי ההלכה או המנהג, אבל אז יש לו מקור בספרות הקבלה.¹⁰ ברם, כאן כל הבסיס למנהג הוא הטעם שר' יוסף קארו שמע "משום דבאותה תפלה אומרים 'כתר' ואין נכון להיות באותה שעה כתר ותפילין".¹¹

מעניין לציין שטעם זה ששמע ר' יוסף קארו למנהג לחלוץ תפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש כבר נתן אחד מגדולי הפוסקים שהיה בן דורו של ר' יוסף קארו, ר' דוד בן זמרא, וייתכן שיש קשר בין הטעם ששמע ר' יוסף קארו לבין הטעם שנתן הרדב"ז.¹² טעמו של הרדב"ז נמצא בתשובתו לשאלה: "על מה סמכו העולם לחלוץ התפילין בתפלת מוסף ראש חודש".¹³ ברם, עיון בתשובה עצמה מגלה שהטעם הוצע על דרך הפשט למנהג שהתפתח הודות לדברים שנמצאו במקור קבלי, כשהציבור שנהג לחלוץ

שמקודם היו מניחים אותם בחול המועד כדברי הרא"ש ואח"כ מצאו שכתב רבי שמעון בר יוחי במאמר אחד שאסור להניחם בחול המועד ועל כן נמנעו מלהניחם בחול המועד. וכן כתב מורי דודי ה"ר יצחק קארו ז"ל בתשובה. והמאמר ההוא איתיה במדרש הנעלם לשיר השירים". על הימנעות מהנחת תפילין בחול המועד ראו: כץ, הלכה וקבלה, עמ' 102-124.

6. ראוי להפנות תשומת לב למאמרו של מ' בר-אילן (בר-אילן, הכתרת ה'), שבו חומר שיכול לשמש רקע להבנת השמועה ששמע ר' יוסף קארו. בתחילת דבריו כותב בר-אילן: "כשמנסה אדם לעקוב אחר הרעיון של הכתרת ה' בכתר, אזי יסתבר לו כי כמעט ואין הוא מופיע בספרות הרבנית, ורק בספרות ההיכלות מצוי הוא כמה פעמים ובצורה מפורטת. רעיון הכתרת של ה' לבש צורה חדשה בתפילין של ה', רעיון לו התנגדו הקראים התנגדות עזה ביותר" (שם, עמ' 221). ראו שם בהמשך דבריו ראיות לביסוס קביעה זו. יש מקום להניח שאם הכתרת ה' קשורה גם למושג של תפילין של ה' מובן שאנשים שהכירו את המושג של הכתרת ה' מספרות ההיכלות הבינו שאם מכתירים את ה' אין ראוי שתפילין יהיו מונחים על ראשם של המכתירים.

7. שולחן ערוך, אר"ח, סי' כה, סע' יג.

8. כלומר, לפי מנהג אשכנז שמניחים תפילין בחול המועד יש לחלצן לפני תפילת מוסף.

9. שם.

10. ראו: חלמיש, הקבלה, פרק שביעי, 'הקבלה בפסיקתו של ר' יוסף קארו'.

11. כבר ציין נקודה זו חלמיש, שם, עמ' 171.

12. ככל הנראה לא הכיר ר' יוסף קארו את תשובות הרדב"ז. ראו: לביא, הבית יוסף.

13. שו"ת הרדב"ז, חלק ד, סימן פ.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

התפילין לא ידע לא רק את מקור המנהג אלא גם לא את טעמו. מפני חשיבות התשובה נצטט את כולה:

תשובה: דבר זה לא נמצא בגמ' ולא בפוסקים הנמצאים אצלנו ונמצא בספר אלקנה¹⁴ על המצות ועליו סמכו ונהגו כולם לחלוץ התפילין. ואעפ"י שאינם יודעים טעמו של דבר אלא (כגון) [כיון] שראו למקצת המתעסקים בספרי הקבלה שחולצין אותם גם הם עושים כן מצות אנשים מלומדה כהלכתא בלא טעמא. אבל הוא ז"ל נתן טעם יעויין מספרו.¹⁵ כי אין אדם רשאי לכותבו בתשובת שאלה הנעתקת ממקום למקום.

וגם אני נוהג לחלוץ אחר שראיתי הספר ועמדתי על הדבר, לפי שיש בידי כלל גדול. בכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות אפילו שיהיה הפך ממה שכתוב בספרי הקבלה אני מודה בו ולא אחוש למה שכתוב באחד מאותם הספרים. ולעצמי אם הוא חומרא אני נוהג אותו ואם קולא לא אחוש לה. וטעמו של דבר לא ראיתי לכותבו פה. וא"ת [= ואם תאמר] הרי מנהג זה הפך הגמרא שהרי דין התפילין כל היום. הא לא קשיא, שאם היינו נוהגים כך שפיר קאמרת אבל כיון שהן צריכין גוף נקי לסבה קלה אנו חולצין אותם, ובלא סבה נמי מיד אחר רביע שעה צריך לחלוץ. א"כ כדאי הוא אלקנה להקדים בשבילו רביע שעה. ומ"מ אין אני מורה לאדם לחלוץ ושלא לחלוץ. ואפשר לתת קצת טעם לפי הפשט כיון דבמוסף דומה ראש חדש לימים טובים שנקראו אות ראוי לעשות לו היכר זה. ועוד, שהתפילין נקראו כתר והוא אומר 'כתר' בקדושת מוסף ואין ראוי שיהיו שני כתרים ביחד. ואפילו ביחיד שאין שם קדושה כיון שהוא זמן הראוי לכתר ראוי שלא יהיו על ראשו תפילין. והנראה לעניות דעתי כתבתי.

בתשובתו מודה הרדב"ז שאין מקור הלכתי המחייב להסיר את התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש, אבל למרות זאת הוא מגלה איך התפתח המנהג. הציבור חיקה את המקובלים שנהגו לחלוץ התפילין בעקבות הנאמר בספר הקנה, ספר קבלי המיוחס לר' נחוניא בן הקנה, אבל לפי דעת החוקרים נתחבר במאה הי"ד.¹⁶ הרדב"ז מוסיף שגם הוא

14. על ספר הקנה ראו: אורון, הפליאה והקנה; תא"ש מע, הקנה והפליאה, עמ' נז-סג (= הנ"ל, כנסת מחקרים, ג, פרק יג).

15. בספר הקנה (עמ' כב) מובא: "אל"ר: תפילין בשבת וביו"ט ובמוסף אמאי לא והלא אמרין טובים השנים מן האחד. א"ל: בני התפלה מוריד והצדקה מעלה יהנה עדים רחוקים ושניהם כשרים אבל תפילין ושבת שני אחים ששבת באי כלה ותפילין כבודה בת מלך פנימה ב' אחים ופסולים לעדות". על טעמים נוספים על דרך הקבלה למנהג ראו להלן, ראשית סעיף ג.

16. ראו: אורון, הפליאה והקנה; תא"ש מע, הקנה והפליאה, עמ' נז-סג (= הנ"ל, כנסת מחקרים, ג,

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

נוהג לחלוץ התפילין אחרי שהתוודע לדעת ספר הקנה,¹⁷ וזאת בהתאם לכלל הנקוט בידו לנהוג על פי הקבלה אם אין במנהג סתירה לנאמר בגמרא או באחד מן הפוסקים.¹⁸ הרדב"ז גם מתייחס לשאלה איך מקדימים להסיר התפילין אם יש מצווה להניח תפילין כל היום. אבל לענייננו חשובים במיוחד שני הטעמים שהוא נותן למנהג על דרך הפשט. הראשון הוא שבגלל שיש בראש חודש תפילת מוסף יש לו מעמד הדומה ליום טוב שבו אין הנחת תפילין, ואילו הטעם השני הוא הטעם ששמע ר' יוסף קארו. מה שתמוה בדברי ר' יוסף קארו בפירושו בית יוסף הוא ששם כטעם למנהג מובאת שמועה אנונימית. ברם, בתשובות לר' יוסף ג'יקטיליה, שר' יוסף קארו הכיר ומתייחס אליהן,¹⁹ המנהג מוזכר. בין תשובות אלו, שלדעת גרשום שלום אינן שלו אלא מיוחסות לו,²⁰ מובאת תשובה העוסקת בנידון שלנו. וזו לשון השאלה והתשובה:

שאלה: מה שנהגו קצת אנשים בראש חודש שחולצים תפלה של ראש בשעת מוסף מה ראו על כך ומה הגיע אליהם לפי שלא מצינו שום פוסק מן הפוסקים שזכר זה אלא הדבר בתיקו. הודיענו אם ראוי לעשות כן או לא. תשובה: בודאי אין לנו בזה שום הרגשה כלל ולא ראינו מי שנוהג מנהג זה אלא שמענו לשמוע און שאמרו אותם שנהגו כך שהוא דעת זוהר ועל פיו סמכו וכתבו טעם לדבר ואמרו מפני שהמוסף הוא סוד רוח הקדש ותפלה של ראש הוא סוד הענין עצמו ומפני זה חולצין אותה בשעת מוסף, ואם הוא דעת זוהר אמת שאני מי לא יירא וטעם דמסתבר הוא.²¹

שלא כבשאלה שנשאלה לרדב"ז, שבה המנהג מכונה כמנהג "העולם", כאן מדובר ב"קצת אנשים". השואל גם מציין שמנהג כזה לא מוזכר אצל אף פוסק, דבר שגם הרדב"ז ציין. אבל בתשובה אנו שומעים דברים חדשים ומעניינים. המשיב מאשר שאין זה מנהג נפוץ ("לא ראינו מי שנוהג מנהג זה"), אבל אלו שנוהגים לחלוץ התפילין²²

פרק יג). ראו גם: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 166.

17. אבל כנראה לא כל המקובלים אימצו מנהג זה, שהרי ר' מאיר אבן גבאי בן דורו של הרדב"ז אינו מזכיר חליצת התפילין לפני תפילת מוסף. ראו: תולעת יעקב, עמ' צט.

18. על היחס בין הקבלה וההלכה אצל הרדב"ז ראו: בניהו, ויכוח הקבלה, עמ' 67-69; כץ, הלכה וקבלה, עמ' 60-67. על הבעיה הכללית של היחס בין הלכה וקבלה ראו: בניהו, שם, עמ' 61 ואילך; כץ, שם, עמ' 52-69; אליאור, המאבק, עמ' 190-199.

19. ראו: בית יוסף, סימנים כה, כו, נו.

20. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה. לדעת שלום תשובות אלו נכתבו עוד בספרד, בסוף המאה הי"ד או בתחילת המאה הט"ו, כמאה שנה אחרי ר' יוסף ג'יקטיליה.

21. שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 169.

22. יש לשים לב שהשואל בתשובת ר' יוסף ג'יקטיליה מדבר רק על תפילין של ראש ולא על תפילין סתם. גם התשובה מתייחסת רק לתפילה של ראש. ר' יוסף קארו והרדב"ז כבר מדברים על

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

בשעת מוסף עושים כך מפני שכך היא דעת הזוהר, ואנשים אלו אף הציעו הסבר קבלי למנהג.²³ המשיב מסיים דבריו שאם אמנם זוהי דעת הזוהר מי יתנגד לדעה זו, ומוסיף שהטעם הוא טעם סביר. ברם, כפי שכבר העיר שלום,²⁴ מנהג זה אינו מוזכר בזוהר. העובדה שר' יוסף קארו אינו מזכיר את תשובת ר' יוסף ג'יקטיליה מביא את שלום להרהר "האם יש לנו להסיק מזה שר' יוסף קארו לא ראה את הקונטרס השלם של תשובות אלה כפי שבא לידינו? או שמא לא סמך על הטענה בשם הזוהר משמע האוזן". אבל מה שברור מהמקורות שסקרנו הוא שמנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף מקורו בחוג המקובלים הנוהגים על פי תורת הסוד.

ב. העימות בין הסוברים שיש להסיר התפילין בראש חודש ובחול המועד לבין השוללים

טעם המנהג שנקלט בספרות ההלכה לא היה הסבר קבלי, לא זה של תשובת ר' יוסף ג'יקטיליה ולא זה של ספר הקנה, אלא הטעם שמביא הבית יוסף, ולכן השולחן ערוך קובע (או"ח סי' כה, סע' יג): "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפילת מוסף", ומיד מוסיף הרמ"א: "ודוקא במקום שאומרים במוסף קדושת כתר". אבל למעשה מנהג חליצת התפילין לפני תפילת מוסף לא היה תלוי באמירת קדושת "כתר", וכפי שהרמ"א ממשיך בהגותו: "מיהו נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום". לאור הדברים שהעלינו לעיל (סעיף א) הדברים מובנים. בבסיס המנהג היה מושג קבלי שקבע שתפילין אינן מתאימות לתפילת מוסף ראש חודש, וקביעה זו לא הייתה קשורה לנוסח פתיחת הקדושה של מוסף. אבל מפני שהטעם שהופיע בספרות ההלכה היה תלוי בנוסח הקדושה היה דרוש נימוק שהצדיק המנהג אפילו במקומות שנוסח הקדושה לא התחיל במילה "כתר". נימוק זה סיפק ר' מרדכי יפה,²⁵ תלמידו של הרמ"א:

וביום ראש חודש או חול המועד שיש בהם קרבן מוסף חולצים אותן קודם תפילת מוסף, אפילו במקום שאין אומרים 'כתר יתנו לך'. והטעם מפני שתפילת מוסף הוא במקום הקרבת קרבן מוסף שבו ביום, אנו עושין אותו כמו יום טוב לפחות בשעת ההקדשה, ויום טוב אינו צריך אות, כמו שיתבאר בע"ה (וכל שכן במקום

חליצת התפילין וייתכן שהמנהג המקורי היה לחלוץ רק תפילה של ראש, וחליצת תפילה של ראש הביא בסופו של דבר גם לחליצת תפילה של יד.

23. שלום מתמיה על הסבר זה. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 169, הערה 31.

24. ראו: שלום, ר' יוסף ג'יקטיליה, עמ' 166.

25. על השימוש בקבלה בענייני הלכה אצל בעל הלבוש ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות, עמ' 370-368.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

שאומרים 'כתר', שכיון שאומרים קדושת הכתר אין צריכין לכתר תפילין אפילו בשעה שאומרים התפילה בלחש.²⁶

בהתחלת הדיון יש להבהיר למה ר' מרדכי מתייחס בדבריו גם לחול המועד. חול המועד לא נזכר בסימן זה על ידי ר' יוסף קארו, אבל אחרי שבשולחן ערוך נמסר "ביום ראש חודש חולצים אותם קודם תפלת מוסף" מעיר הרמ"א: "וה"ה בחול המועד". בעיית זמן חליצת התפילין בחול המועד לא הייתה קיימת אצל הספרדים מפני שבהשפעת הזוהר והמקובלים הם כלל לא הניחו תפילין בחול המועד. אבל לאשכנזים שהמשיכו את המנהג הקדום להניח תפילין בחול המועד התעוררה השאלה מתי לחלוץ אותן. אחרי שהתקבל המנהג לא להניח תפילין בתפילת מוסף של ראש חודש, המסקנה שהתבקשה הייתה שיש להסיר התפילין גם בתפילת מוסף של חול המועד.

כדי להצדיק המנהג שאין מניחים תפילין בתפילת מוסף של ראש חודש, מסביר בעל הלבוש שתפילת מוסף היא במקום הקרבת קרבן מוסף, ובשעת הקרבת קרבן מוסף נוהגים אנו כביום טוב, והרי יום טוב נחשב כאות, ולכן אין צורך באות תפילין. ברם, ר' מרדכי היה עקבי בדבריו ועל פי הנחה זו הגיע למסקנה נוספת. בהלכות ראש חודש, אחרי חזרתו בקיצור על הטעם לחליצת תפילין שהביא בהלכות תפילין, כותב ר' מרדכי: "ול"נ [= ולי נראה] לחלוץ התפילין בעת קריאת הספר תורה קודם שקוראין 'ובראשי חדשיכם' דלא גרע מוסף קריאת הספר תורה ממוסף דתפלה".²⁷ אם הזכרת קרבנות מוספין של ראש חודש בתפילת מוסף גורמת סילוק התפילין, הרי באותה מידה אין להשאיר את התפילין בשעת קריאת התורה, שגם אז מזכירים את קרבנות ראש חודש.²⁸

26. לבוש, לבוש התכלת, סי' כה, סע' יג.

27. שם, סי' תכג, סע' ד.

28. מעניין לציין שהסברה שבשעת קריאת פסוקי קרבנות ראש חודש בספר תורה יש להסיר את התפילין נמצאת גם אצל הרמ"ע מפאנו: "וזאת העצה הנכונה לשומר מצוה מן המובחר שבראש חודש יחלוץ תפיליו שתיהן תכף [אחר] שגמר תפלת שחרית. ואל יטעה להמתין עד אחר קדושה דסדרא כמנהג שאר הימים כי כאן אינה סוף שחרית, שהרי חתמנו 'תתקבל צלותא' קודם הוצאת ספר תורה ואז ראוי לחלוץ טרם נקרא בתורת המוספין שהיא חשובה לנו שלא בפני הבית כהקרבנות המוספין. והמקדים לחלוץ קודם ההלל הרי זה משובח – חוץ מש"ץ שלא יחלוץ עד אחר קדיש גמור בשחרית שכבר נסתלק מלפני התיבה והיינו קודם קריאת התורה כדאמרן... והדבר ידוע כי קדושה דסדרא ביום הזה אינה אלא התחלה למוסף כמו שהיא במנחת שבת, ולא ניחא ליה שיחלוץ תפיליו בשעה שהוא רדוף להתחיל מוסף – שאין לנו חלוץ תפיליו בפני רבו מגונה מזה" (שו"ת מנחם עזריה מפאנו, סי' קת, עמ' רלב). יש לזכור שאחרי גירוש היהודים מפרג בשנת 1561, ר' מרדכי יפה הגיע לאיטליה ושהה שם במשך עשר שנים, ועולה השאלה האם יש איזה קשר בין דבריו בספר הלבוש ודברי הרמ"ע בנושא.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

אבל יתרה מזאת, ר' מרדכי ממשיך את הקו גם לגבי חול המועד. בהלכות פסח הוא כותב:

ונראה לי דבח"מ [= דבחול המועד] דפסח מסירים אותם קודם קריאת פרשת המוסף בס"ת [= בספר תורה] דהא הקריאה היא ג"כ [= גם כן] במקום ההקרה כמו התפלה. ובח"מ דסוכות יש להסיר אותם קודם שמברכים על הלולב שקודם ההלל דהא ע"פ [= על פי] סוד הקבלה דכל מה שיכוונו סוד ה' פרשיות שבתפילין יש בסוד ה' מינין שבלולב, וכיון שיש בידנו אות ד' מיני לולב אין צריכין אות התפילין.²⁹

על דעה זו של בעל הלבוש חלקו הפוסקים, אבל משני כיוונים שונים. מצד אחד עומד ר' יום טוב ליפמן הדר, בן דורו הצעיר, שבפירושו לחם חמודות על הלכות תפילין לרא"ש (סי' עד) חולק על עצם המנהג לחלוץ את התפילין לפני סוף התפילה, בין בחול המועד ובין בראש חודש. הוא חולק על הרעיון שבגלל שהם אותות ידחו הנחת תפילין ("ולי אין נראה שום טעם בזה לא בתפלת מוסף ולא בקריאת התורה או נטילת לולב, שאין כל אלו כדאים להיותן אותות שידחו בשבילן לאות תפילין") ומוסיף: "ועוד לא מצינו סברה זו בגמ' לחלק היום ולומר שמקצת היום חייב בתפילין וקצתו לא". מסקנתו היא:

ולפיכך המנהג הזה שהזכיר בש"ע [לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף, י"ג] אינו אלא כעין פשרה בין שתי הדעות המחייבת והפוטרת [תפילין בחול המועד]. וכל כי הא נ"ל טפי למיקם אדינא. ומכיון דאנן יושבי גלילות אשכנז קי"ל [= קיימא לן] כסברת רבינו וסייעתו דבחול המועד חייב הלכך אין לנו לסלקם ולהסירם אלא כמו בשאר הימים, וכל שכן בראש חודש.

אבל מצד שני עומדים הפוסקים שנוקטים עמדה הפוכה וקובעים שיש לחלוץ את התפילין לפני אמירת הלל בחול המועד. ר' אברהם אבלי כותב: "ועסי' [= ועיין סימן] ל"א דיש חולקים שלא להניחם כלל בחול המועד, והזהר מחמיר מאד בדבר, לכן כתב הרמ"ע בתשובה לחלצן קודם ההלל³⁰ והש"צ אחר ההלל וכ"כ [= וכן כתב] הלבוש סי' ל"א³¹ וכן ראוי לנהוג",³² ואילו בקשר לראש חודש הוא כותב: "אחר חזרת ספר תורה

29. לבוש, לבוש התכלת, סי' תצ, סע' ב.

30. הפניית המגן אברהם לדברי הרמ"ע אינה מובנת לי, שהרי הרמ"ע שם מתייחס לראש חודש ולא לחול המועד. ראו דבריו לעיל, הערה 28.

31. לא מצאתי שבעל הלבוש אומר כך בסי' לא.

32. מגן אברהם, סי' כה, ס"ק לא.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

בהיכל, דלא כלבוש שכתב לחלוץ קודם קריאת התורה, דהא בר"ח אינו אלא מנהג לחלצם".³³

כאן המקום לדיון בדברי הפוסקים שמתנגדים לעצם המנהג לחלוץ את התפילין לפני סוף התפילה בראש חודש. ר' יום טוב ליפמן הלר, שדבריו הובאו לעיל, לא היה היחיד שהתנגד לחליצת התפילין בראש חודש. בפירושו טורי זהב מעיר ר' דוד הלוי על דברי הרמ"א שנוהגים בכל המקומות לחלוץ התפילין לפני תפילת מוסף:

ותמהני על מ"ש [= מה שאמר] רמ"א שהמנהג לסלקם בכל מקום. והלא בחול המועד חמור טפי לענין תפילין שלא להניחם כמו שהאריך על זה ב"י בשם הזוהר, ואפ"ה מניחין במדינות אלו, ואפי' בברכה. ואלו כאן משום קדושת כתר שיש במקומות אחרות נחלוץ תפילין. ואדרבא בהרבה דוכתי שאין מניחין תפילין מ"מ אין חולצין אם היו עליו כבר³⁴ וכאן נימא להיפך. ושמעתי בשם גדול הדור אחד שלא היה חולצם במוסף כיון שא"א כתר. ע"כ נראה דהנוהג כן שאינו חולצן אינו עליו תלונה.³⁵

בעל הט"ז אינו מגלה מי היה גדול הדור, וכנראה מדובר בגדול הדור בפולין, ארצו של ר' דוד, ששם התפשט המנהג לחלוץ את התפילין. אבל ידוע לנו שבערך באותה תקופה המנהג הקדום עדיין היה קיים באשכנז, אבל גם שם התחיל תהליך שבסופו של דבר הביא לביטולו של המנהג. במנהגות וורמייזא מובא: "למוסף של ר"ח אין חולצין התפילין לתפילת מוסף".³⁶ ר' יודא קירכום חוזר על דברים אלו כשהוא כותב על תפילת חול המועד של סוכות: "אין חולצין עד גמר כל התפלת, וגם בח"ה פסח ובר"ח".³⁷ אבל העובדה שהוא הרגיש צורך להזהיר נגד הסרת התפילין בראש חודש מלמדת שהוא ידע על המנהג לחולצן לפני מוסף, ואמנם אפשר ללמוד על קיום המנהג החדש באשכנז באותו זמן מספר יוסף אומץ: "כשחולץ התפילין בראש חודש לא יחלצם בעת שמתפלל

33. מגן אברהם, סי' כה, ס"ק ל. בסי' תכג, ס"ק ו' כותב ר' אברהם אבלי כך: "וכלבוש כתב לחלצם קודם קריאת ספר תורה. ולא קי"ל הכי – דהא אינו אלא חומרא בעלמא לחלצם בר"ח. וכ"כ בכוונת האר"י. אבל בח"ה יש לחלצם קודם הלל וכ"כ מ"ע [= מנחם עזריה] בתשובה". השוו לזה דברי בעל הט"ז להלן, הערה 35.

34. כגון בלילה. ראו: "אסור להניח תפילין בלילה, שמא ישכחם ויישן בהם. אם הניחם קודם שתשקע החמה וחשכה עליו, אפילו הם עליו כל הלילה, מותר ואין מורין כן" (שולחן ערוך, אור"ח, סי' ל, סע' ב).

35. סי' כה, ס"ק טז. בסי' תכג, סע' ב מוסיף בעל הט"ז: "כתב לבוש דנראה לו שיש לחלצם קודם קריאת ספר תורה, ואני כתבתי בסי' כה דאפילו בשעת מוסף אין לחלצם. אבל בחול המועד יש לחלצם קודם קריאת הלל, כנלע"ד".

36. מנהגות וורמייזא, עמ' עב. ר' יודא קירכום נפטר בשנת 1632.

37. שם, עמ' קפג.

פרק אחד עשר: חליצת התפילין לפני תפילת מוסף של ראש חודש

מוסף מפני ביטול הכונה רק יחלצם קודם מוסף ויקפלים אחר קדיש שאחר מוסף, ואם אין לו מקום להניחם בלי קיפול יחלצם ויקפלים קודם ובא לציון.³⁸ קשה לדעת מדבריו של מחבר הספר, ר' יוסף יוזפא האן (נפטר בשנת 1637), עד כמה המנהג היה רווח בקהילות אשכנז, זאת מפני היחס החיובי שלו לקבלה ולכן ייתכן שדבריו משקפים את המנהג של אלו שאימצו לעצמם את מנהגי הקבלה שהתחילו לחדור לאשכנז ופולין בזמנו.³⁹ אבל במשך הזמן מנהג זה היה המנהג הדומיננטי באשכנז, וזאת ניתן ללמוד מכמה מקורות. בספר מנהגים דק"ק וורמיישא המחבר מעיר: "יש אין מסירין התפילין פה וורמיישא עד לאחר מוסף בח"ה [= בחול המועד] ור"ח [= וראש חודש]."⁴⁰ המשמעות של משפט זה היא שרק מיעוט אינו מסיר את התפילין לפני תפילת מוסף, ואילו כשני דורות מאוחר יותר המנהג התבטל לגמרי כפי שאפשר ללמוד מהדברים המעניינים הבאים שמעתיק ספרו של ר' יודא קירכום כתב בהגהה לספר:

אמר המעתיק: אבל בזמן הזה הן חולצין התפילין תכף אחר ההלל ואין אחד מכל בני הקהילה הנוהג כמנהג הקדמונים, רק אני הקטן המעתיק. וכמה אנשים הלועגים עלי על זה, אבל מה אעשה בשביל ההלל אין אני ח"ו אסור ממנהג הקדמונים. ובפרטות שיסדו המנהגים דקהילתינו גאונים גדולים שמימיהם אנו שותים, כמו שנרשמים בתחילת ספר הזה. ואיזה אנשים היו אומרים לי שאני עובר על לאו 'לא תתגודדו' (דברים י"ד, א).⁴¹ אבל טועים הם; ואדרכה שהם עוברים על לאו 'אל תטוש תורת אמך' (משלי א', ח). ואעפ"כ [= ואף על פי כן] לא עמדתי על דעתי ושאלתי לאדוני מ"ו הגאון הזקן מהור"ר מנחם מענדלן רוטשילט זצ"ל שהיה אב"ד פה. ואמרתי לו דעתם של הלועגים הנ"ל ודעתי. והשיב לי שיפה עשיתי ואל אעזוב המנהג אשר גבלו ראשונים. וזכותם יעמד לי ולכל ישראל אמן.⁴²

38. יוסף אומץ, עמ' 156.

39. ראייה שהמנהג לא היה מקובל על הכול היא מה שר' יוסף יוזפא האן מספר על מנהג המוהלים כשמילת הרך הנימול חלה בראש חודש. בסי' שיג, עמ' 66, הוא כותב: "ראיתי מוהלים מדרקקים שלא לחלוץ תפיליהן עד אחר שמלו אפילו אם היתה המילה בראש חדש". על חדירת הקבלה לאשכנז ופולין ראו: אלבוים, פתיחות והסתגרות, פרק ו. על ר' יוסף יוזפא האן והשפעת הקבלה עליו ראו, שם, עמ' 206-207.

40. עמ' סג. ר' יוזפא שמש חי בין השנים 1604-1678. הוא חוזר על דברים אלו במנהגי ראש חודש, עמ' סז: "ויש אין מסירין התפילין".

41. על שימושו של האיסור "לא תתגודדו" בתחום של חילוקי מנהג ראו: גילת, השתלשלות ההלכה, עמ' 168-180.

42. מנהגות וורמייזא, עמ' קפג. ההגהה נכתבה על ידי ר' סיני לואנץ, מעתיק ועורך הספר. ראו עליו שם, מבוא, עמ' 37-44.

עיוני תפילה : מנהגים ותולדות

סיכום מאלף לתהליך שתיארנו לעיל נמצא אצל ר' יאיר חיים בכרך, רבה של וורמייזא: "נוהגים לסלקם קודם מוסף בכל מקום. בקונטרס הט"ז תמה על מנהג הזה...⁴³ וכן היה מנהג ידוע ופשוט פה, רק שכמעט נתבטל לסיבת הבאים מחוץ לארץ אשכנז, והכי משמע גם במהרי"ל".⁴⁴ נמצאנו למדים שזו הייתה השפעתם של מהגרים שבאו מחוץ לאשכנז, וככל הנראה התכוון ר' יאיר חיים ליהודים שהגיעו לגרמניה מפולין, והביאו אתם את מנהג פולין על פי פסקו של הרמ"א בשולחן ערוך, שמסלקים התפילין לפני תפילת מוסף בראש חודש.⁴⁵ אבל יש להוסיף, וכפי שהערנו לעיל, שהיה גורם נוסף לשינוי שחל במנהג, וזוהי ההשפעה של הקבלה שהתחילה אז לחדור לאשכנז.⁴⁶

מקור נוסף השופך אור על המאבק בין המנהג הישן לא לחלוץ את התפילין במוסף ראש חודש לבין המנהג החדש שדרש לחולצן היא שאלה שנשאלה מהעיר מנטובה שבאיטליה לר' שמואל אבוהב, רבה של ונציה. בתשובה אין חידוש לעומת מה שכבר ידוע לנו, אבל השאלה מעניינת מכמה בחינות. השואל מספר⁴⁷ שהיו אנשים שלא רצו לחלוץ התפילין במוסף ראש חודש והביאו ראיה ממנהג האשכנזים. האשכנזים נוהגים להניח תפילין בחול המועד, ובכל זאת המהרי"ל "אשר כל האשכנזים ופרט אשר במקומות הללו הולכים אחרי מנהגיו" לא חלץ תפיליו במוסף. מנהג זה בחול המועד למדו אותם אנשים שגם בראש חודש אין לחלוץ התפילין. מה שמעניין בדברי הטוענים הוא שהם הגיעו למסקנה זאת אף על פי שידעו שהאשכנזים במקומם היו חולצים תפיליהם לפני תפילת מוסף, ואלו דבריהם: "ואעפ"י שנוהגין כל האשכנזים באלו

43. ראו דברי הט"ז בשלמותם לעיל, על יד הערה 34.

44. מקור חיים, סי' כה, עמ' קיח.

45. על השפעתם של המהגרים הפולנים על המנהג האשכנזי ועל המאבק נגד השפעה זו ראו: המבורגר, מנהג אשכנז, עמ' 68-77. על תופעת ההגירה לאשכנז אחרי גזרות ת"ח ראו, שם, עמ' 77-82.

46. ראו לעיל, על יד הערה 39. וכבר הכיר בעובדה זו ר' יחיאל מיכל עפשטיין שכתב: "ובר"ח חולצין קודם מוסף אף במקומות שאין אומרים כתר בקדושה. ואם שכמה גדולים צווחו על זה מ"מ כן המנהג בכל תפוצות ישראל וחלילה לשנות כי נתייחד ע"פ חכמת הקבלה" (ערוך השלחן, סי' כה, סע' כח). ר' אהרן וולקין מסתמך על דברי ערוך השלחן כדי להחזיר הנחת תפילין אחרי מוסף בראש חודש עבור מי שקיבל על עצמו ללמוד עם תפילין אחרי התפילה (ראו על נושא זה להלן). כך הוא כותב: "שאפי' להתפלל מוסף בתפילין אין טעם ברור למנוע מזה. וכמ"ש בערוך השלחן (סי' תכג). אלא שאין לשנות מן המנהג. אכן לאחר מוסף שירדה שוב קדושת הר"ח, יכול להניח תפילין" (שו"ת זקן אהרן, ח"ב, סי' ה). על דברים אלו מעיר ר' עובדיה יוסף: "והנה מה שהסתמך בזה על דעת הערוך השלחן שאין בזה טעם ברור, האמת הוא שיש טעם לזה על פי סודן של דברים" (שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח סי' ה), והמשיך לצטט מדברי הרדב"ז שכבר הזכרנו (ראו לעיל, על יד הערה 13).

47. שו"ת דבר שמואל, סי' קיב.